

שירות הביטחון הכללי

סקירה בנושא תולדות השב"כ - השב"כ במהלך העשור הראשון למדינת ישראל

ראשית הדרך

השב"כ הוקם ב-30 ביוני 1948 עם היווסדה של קהילת המודיעין הישראלית לאחר שפורק הש"י (שירות הידיעות של "ההגנה"). מרכיבי הקהילה הראשונים: ש"מ (שירות המודיעין הצבאי), 'דעת'/המחלקה המדינית (שנתמזגה בהמשך עם 'המוסד') והש"י הפנימי/'מחץ' (שם זמני) שהפך לש"ב ואחר כך לשב"כ. בראשו מונה לעמוד איסר (הלפרין) הראל, שכונה גם "איסר הקטן", (להבדילו מ: "איסר הגדול", ראש הש"מ). קודם לכן שימש איסר הראל ראש ש"י מחוז תל אביב ובמסגרת הכפפתו המנהלית לצה"ל כיחידה צבאית, הוענקה לו כראש השירות הראשון דרגת סא"ל.

בספרו ביטחון ודמוקרטיה מציין איסר הראל כי "מבנה השירותים וחלוקת התפקידים נקבעו ללא שיקול דעת יסודי, ללא דיונים עם כל הנוגעים בדבר, באופן דילטנטי וקונספירטיבי כמעט, תוך התעלמות מעקרונות יסודיים בדמוקרטיה מתוקנת". כך למשל הופקד בראשיתו הר"ן, ("הריגול הנגדי") בידי הצבא (באחריות ש"מ 3 - ביטחון שדה). 'דעת'/המחלקה המדינית, הוכפפה למשרד החוץ, ואילו 'מחץ' - או ש"ב כפי שהחלו כבר אז לכנות את שירות הביטחון - הופקד תחילה אך ורק על הטיפול ב"פורשים" ובקומוניסטים, לסיכול חתרנות מדינית ופוליטית כנגד הממשלה, שזה עתה קמה.

שני אירועים מכוננים השפיעו יותר מכול על דרכו של השירות בראשיתו:

פרשת הטבעת אניית הנשק אלטלנה (22 ביוני 1948) בידי צה"ל. הש"י ערך מעצרים מהירים של מפקדי האצ"ל שהיו מעורבים בהבאת האנייה בנצלו מידע שהיה ברשותו אודותם. בספרו הנ"ל מסכם זאת איסר הראל: "היה לי ברור כי ראשי האצ"ל החליטו לבסס את עתידם הציבורי והאישי על חיים פוליטיים ועל מפלגה פוליטית, אך היו ביניהם שהוסיפו להתלבט ולהתמרד. בין חברים

קיצוניים נולדו אפילו רעיונות על פעולות נפרדות, על החזקת מחסני נשק נסתרים ועל קיום מטה צבאי בחוץ לארץ, בסגנון תקופת המחתרת. עקבנו מקרוב אחרי ההתפתחויות האלה כדי שלא נופתע".

פרשת רצח הרוזן ברנדוט, שליח האו"ם (17 בספטמבר 1948). לאחר חקירה מהירה עצר השירות את אנשי לח"י המעורבים ברצח שלצורך הכיסוי כינו את ארגונם בשם "חזית המולדת". הם הועמדו לדין, ומכוח תקנות הגנה לשעת חירום הכריזה הממשלה הזמנית על לח"י ועל "חזית המולדת" ארגונים טרוריסטיים והוציאה אותם אל מחוץ לחוק.

הטיפול המהיר, היעיל והחשאי של השירות בשני אירועים אלו זיכה אותו בתהילה ובהילה של גוף כול יכול. איסר הראל זכה מאז לגיבוי אישי מלא מצד ראש הממשלה בהפעלת הארגון. יודגש, כי הש"ב פעל בחשאיות מוחלטת מיום הקמתו, ללא הכרזה רשמית ופומבית וללא מסמך מכוון. אחד המסמכים היחידים שמוזכר בו שם הארגון - 'מחץ' הוא מכתבו של מנכ"ל משרד הביטחון יוסף יזרעאלי (13 ביולי 1948) אל אגפי הכספים והאפסנאות במטכ"ל, ובו הורה "לספק 'למחץ' את הכלים הדרושים להם לעבודה", מבלי לפרש כמובן במה ובמי מדובר. הסתרת קיומו של השירות היא מדיניות שננקטה מתוך התפיסה שרווחה אז ולפיה: עובדיו, מתקניו ופעולותיו של הארגון הם חשאיים, ולכן יש להסתיר מעיני כול גם את עצם קיומו.

הציבור ובעיקר אלה שטופלו על ידי השירות בוודאי הבינו כי מולם או מעליהם פועל גוף המפקח, עוקב, מאזין, מצלם, עוצר (אם צריך) וחוקר את מי שנחשד בפעילות עוינת ואולם מי שהעז ושאל נענה בשתיקה רועמת. דבר קיומו של אותו גוף הוכחש בהתמדה על ידי השלטונות משך שנים ואת שמו המפורש לא הגו.

קיום "קשר שתיקה" בעניין קיום שירות הביטחון ואופי פעילותו החשאית התאפשר בעיקר משום שביטחון המדינה נתפס בעיני החברה הישראלית כערך

עליון והשמירה עליו עמדה בראש סדר הקדימויות הציבורי. החברה הישראלית הייתה ברובה "חברה מגויסת" והיא נטתה לנהוג על-פי כללי חיסיון וסודיות מתוך תחושה שהיא במצב חירום תמידי. יתרה מזו, ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון היה אז בשיא כוחו ועוצמתו, ולאחר שנחשף המיקרופון שהטמין השירות אצל מנהיג מפ"ם מאיר יערי בשנת 1953, אך יחידים העזו לערער על קביעתו הפסקנית של בן-גוריון כי "אין ש"ב". גם הצנזורה הייתה אז "בעלת שיניים". אפילו בצה"ל, רק בודדים ידעו על קיומו של השירות.

השב"כ מוגדר מחדש : מונחה על ידי ראש הממשלה אך עדיין מקיים זיקה אל הרמטכ"ל

כאשר התרבו המשימות ועמן גם הצרכים החל איסר הראל לדרוש מראש הממשלה והרמטכ"ל להתאים את ארגונו של השירות והמשאבים שעמדו לרשותו למשימותיו ולמעשה לשדרג את מעמדו, אך תחילה היה עליו לעגן בכתובים את דבר קיומו של השירות. לפיכך דאג איסר לכנס ישיבה אצל ראש הממשלה "בדבר שירותי המודיעין במדינת ישראל" (8 בפברואר 1949) ובה "סוכם בין היתר להקים את שירות הביטחון". עוד נקבע בישיבה זו כי 'מחץ' תיהפך לש"ב ואליה יצורפו היחידות האלה: היחידה בש"מ 3 העוסקת בריגול נגדי; יחידת משטרה צבאית 395 (היחידה המיוחדת לביצוע) שהתמחתה עד אז בלכידת עריקים, עיקוב ומעצרים סמויים ושתהיה לימים ליחידת המבצעים; וארבעה בתי כלא צבאיים מיוחדים: 396, 397, 398 ו-399 לצורך ביצוע מעצרים המוניים אם יידרש (כלא 396 הוא 'כלא 6' הידוע). במכתב שמסר (17 בפברואר 1949) לרמטכ"ל סיכם איסר הראל את הישיבה וביקשו להוציא הוראות מתאימות לצבא. הרמטכ"ל רא"ל יעקב דורי אכן הכריז למחרת היום על הקמת שירות הביטחון, ש"הוזה מעתה יחידת חשבון עצמאית, בזיקה ישירה אליי", כלומר לרמטכ"ל.

בראשית שנת 1949 החלה הכנסת בתהליך חקיקת חוק שירות ביטחון - 1949 שנועד להסדיר את הגיוס לצה"ל. כדי להבחין בין החוק הנוגע רק לצבא, לבין

הגוף הקרוי בדיוק באותו שם, הוחלט אז להוסיף לש"ב את המילה "כללי", ומאז - "שירות ביטחון כללי" (שב"כ)¹[1]. בשני העשורים הראשונים לקיומו שכן השירות ביפו במספר מבנים שהוקצו לו על ידי האפוטרופוס לנכסי נפקדים מתוך הרכוש הנטוש. מטה מפקדת השב"כ מוקם לא הרחק ממגדל השעון ומ"שוק הפשפשים", בלב שכונה סואנת ורבת בני-מיעוטים. יחידות המשנה של השירות שוכנו בבתיים אחרים ברחבי העיר ונטמעו היטב בסביבה האזרחית.

כיצד מקימים שירות ביטחון יש מאין? מה תהינה משימותיו? כיצד עליו לפעול? באיזה תקציב ובאילו כלים?

למענה על שאלות כבדות משקל אלה הוקמה "ועדת השניים" - ראובן שילוח ויוסף יזרעאלי - והיא בחנה בקפידה את משימותיו של השירות ואת האמצעים הדרושים לו. המלצותיה הוגשו (9 במאי 1949) לראש הממשלה ושר הביטחון, ובהן הגדרת הסמכויות שיש להעניק לשירות, תקן כוח האדם (370 איש ובמקרים מסוימים עד 400) והיקף תקציבו החודשי (15,000 לירות).

פעילות שב"כ בראשיתו כיחידה בצה"ל עוררה בהכרח קשיים וחילוקי דעות מהותיים. המסגרת הצבאית הנוקשה והכובלת לא התאימה לאופי פעילותו של שירות הביטחון, שפעל במסתרים ללא קסרקטינים, ללא מדים, ללא דרגות וללא מסדרים. הצבא התקשה להשלים עם יחידה אשר למעשה איננה חלק ממנו ואנשיה אינם ממש חיילים. יתרה מזו, הקביעה כי השירות יהיה בזיקה לרמטכ"ל בעוד ראש הממשלה ולא הרמטכ"ל הוא הגורם המנחה את ראש השירות מאז הקמתו, גרמה למתחים ולבעיות. ראש הממשלה עצמו קבע (2 ביוני 1949) שהשירות אמנם פועל כחלק מהצבא, אך גם "פועל מבחינה אדמיניסטרטיבית כאגף משרד ממשלתי במשרד הביטחון". מאמץ משותף לפתור את הבעיה הביא לידי הפרדת השירות מצה"ל והפיכתו לגוף אזרחי במשרד הביטחון ב-1 באוגוסט 1950. עובדי השירות נעשו לעובדי מדינה רק בשנת 1953.

¹ באחרונה לפי "חוק שירות הביטחון הכללי" משנת 2002, שוב שונה השם ל"שירות הביטחון הכללי".

תחומי העשייה המגוונים של השירות נותרו ברובם עלומים עוד שנים רבות. לצד משימותיו העיקריות, שהיו סיכול ריגול, סיכול חתרנות מדינית וטיפול בענייני המגזר הערבי, הוטלו עליו בשנותיו הראשונות גם משימות הנוגעות לבעיות הפנים של המדינה, אותן הגדירה הממשלה כמשימות לאומיות שיש להן השלכה על חוסנה של המדינה, ובהן:

- סיוע למלחמה ב"שוק השחור" בתקופת "הצנע" (עד ראשית שנות ה-50).
- מניעת הברחות מחו"ל, בעיקר שטרי כסף מזויפים.
- סיוע למשטרה במניעת הפרות סדר של תושבי המעברות שמחו נגד הממשלה על קיפוח עדתי וכלכלי בקרב העולים החדשים ואשר הוסתו בנקל על ידי גורמי אפוזיציה, בעיקר הקומוניסטים.
- סיוע למשטרה בפעילותה נגד הפרות סדר ופעילות אלימה של מתנגדי הסכם השילומים עם ממשלת גרמניה.
- מאבק בשבועון 'העולם הזה' מחשש שישחית את מידות קוראיו ובעיקר הנוער. כמשקל-נגד עמד אז השירות משך שנתיים (1956-1958) מאחורי ההוצאה לאור של השבועון 'רימון'.
- איתור הילד יוס'לה שוחמאכר, שנחטף בידי חוגים חרדים קיצוניים והועלם בחו"ל. המשימה הוטלה על השירות בשל החשש מהידרדרות למלחמת אחים בין חילוניים לחרדים.

התקופה הסוערת של שנות המדינה הראשונות התאפיינה ב"מחלות ילדות". בגלל חוסר ניסיון פעל השירות בראשיתו בדרך של ניסוי וטעייה. מתקופת המחתרות של טרום המדינה ובעיקר מתקופת "הסזון" נותרו חשדנויות ומשקעי-עבר עמוקים בין יריבים פוליטיים. אלה השפיעו לא במעט על קבלת ההחלטות. חוסר הניסיון תרם גם לתמונת מצב מחמירה ואף מוגזמת בבחינת "מרגל מאחורי כל פינה", חשש שגרם להכבדת הפיקוח על כול האוכלוסייה ובמיוחד על הזרים והתיירים במדינה. אלה נטעו בציבור תחושה שהשב"כ הוא

"האח הגדול" שעינו פקוחה. היו אף שכינהו "מנגנון החושך" וכלי שרת בידי מפלגת השלטון (מפא"י) ומנהיגה דאז דוד בן-גוריון.

השב"כ תחת עמוס מנור – "בדק בית" והגבלת תחומי הפעילות לביטחון

שנת 1955 עשויה להיחשב כשנת המפנה בתפקודו של השירות ובדמותו הציבורית. על רקע גילוי מיקרופונים אצל חברי כנסת קומוניסטיים, הוקמה ועדת שרים לפיקוח על השירות שנועדה להבטיח ש"לא יפגע בחירויות האזרח וישרת רק אינטרסים ממלכתיים". בה בעת יזם ראש השירות השלישי, עמוס מנור, "בדק בית" ובהנחייתו הופסקה מאז לחלוטין כל הפעילות באותם תחומים שאינם רלוונטיים לביטחון.

תשע שנים לאחר שהוקם הגיעה בפעם הראשונה לתודעת הציבור עובדת קיומו של השירות במלוא עוצמתה. רצח ד"ר ישראל קסטנר (1957) זעזע את המדינה ועמו פרסום העובדה שאחד מרוצחיו שימש בעבר מקור של השב"כ. "אור על מנגנון החושך" ו"יש ש"ב" זעקו כותרותיהם של 'העולם הזה' ועיתונים אחרים. עקב המקרה זומן איסר הראל, שהיה אז כבר ראש 'המוסד' ו"הממונה על שירותי הביטחון והמודיעין", להופיע לפני שרי הממשלה ולהציג להם לראשונה סקירה מקיפה על פעולות השירות.